

“Who Thinks Abstractly?” in a Global Context

Nonka Bogomilova

Institute for Philosophy and Sociology – BAS, Sofia, Bulgaria

„Кой мисли абстрактно?” в глобален контекст

Нонка Богомилова

Институт по философия и социология – БАН, София, България

Author note

Nonka Bogomilova <https://orcid.org/0000-0001-7808-5575>

The author is professor at the Institute of Philosophy and Sociology - BAS, Bulgaria.

The author has no known conflict of interest to disclose.

Address for correspondence: Nonka Bogomilova, 4 Serdika Street, Sofia 1000, Bulgaria, E-mail address: nonka_bogomilova@mail.bg

The article is based on a plenary report presented at the International Conference "Post-Globality: Crisis and Future", organized by the Faculty of Philosophy of the South-West University “N. Rilski“ - 20-21.10.2022

Бележка за автора

Нонка Богомилова <https://orcid.org/0000-0001-7808-5575>

Нонка Богомилова, професор в Институт по философия и социология – БАН, България.

Авторът не е в конфликт на интереси.

Адрес за кореспонденция: Нонка Богомилова, ул. Сердика № 4, София 1000, България, E-mail: nonka_bogomilova@mail.bg

Статията е основана върху пленарен доклад, изнесен на Международната конференция „Постглобалност: криза и бъдеще“, организирана от Философския факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“, 20-21.10.2022 г.

Abstract

In the report is analyzed the idea of the famous German philosopher G.W.F.Hegel (1770 – 1831) concerning the specificities of the abstract thinking, emphasized in his paper “Who thinks abstractly?” Contemporary phenomena are outlined, related to that type of thinking as partial, narrow-mind, undifferentiated, labeling, ignoring of the process and the reasons, etc. The relation of this type of thinking, viewed in a global context, to the ecological crisis, to aggression, stigmatization, to the contemporary conflict fields is analyzed. A special attention is paid to and the relevant problems are discussed regarding the subject of the abstract thinking, the “uneducated” person in a global context, as far as regarding the social and the cultural conditions generating him.

Keywords: abstract thinking, Hegel, ecological crisis, conflict fields, subject of abstract thinking, social conditions

Резюме

В статията се анализира разбирането на големия немски философ Г.В.Ф. Хегел (1770 – 1831) за характеристиките на абстрактното мислене, изложено в кратката му статия „Кой мисли абстрактно?“ Открояват се съвременни феномени, възплъщаващи този тип мислене, характеризиращо се с: едностранчивост, етикиране, недиференциране, игнориране на процеса и причините и др. Анализира се връзката на този тип мислене, разгледано в глобален контекст с екологичната криза, с агресията, стигматизацията и като цяло - с конфликтните полета на съвремието. Обсъжда се въпросът за субекта на абстрактното мислене, за „необразования“ човек в глобален контекст, както и за социалните и културни условия, които го формират.

Ключови думи: абстрактно мислене, Хегел, екологична криза, конфликтни полета, субект на абстрактното мислене, социални условия

ARTICLE INFO:

Original Article

Received: 25, 10. 2022

Revised: 30, 10. 2022

Accepted: 25, 11.2022

„Кой мисли абстрактно?” в глобален контекст**Разум, мислене, страсти – “ретро” ли е днес тази триада?**

Повод и материал за размишление по тази тема вземам от познатата едноименна статия на големия немски философ Георг Вилхелм Фридрих Хегел (1770 – 1831), публикувана преди повече от два века в бурното време на Наполеоновите завоевания, достигнали до Германия и до Йена, където Хегел по това време преподава (Yotov, 2019, p.78).

Веднага възниква един напълно справедлив и резонен въпрос: Не е ли твърде „ретро” този дълъг скок назад във времето и в историята предвид актуалните теми на съвременното ни, обговаряни с понятия като „криза”, „глобалност”, „права на човека”, „неравенства”, „качество на живот”, „психично здраве”, „ковид пандемия” и други подобни. Понятия, които визират или диагностицират заобикалящи ни, текущи процеси, по един или друг начин имащи отношение към живота на нашия съвременник, към всеки от нас.

Веднага ще се опитам да отговоря на този справедлив и резонен въпрос със също толкова справедлив и резонен аргумент: да, тук става въпрос за размишление на велик философ с двувековна давност, колкото възхваляван, толкова и критикуван през тези два века. Но същевременно това размишление се отнася до проблем, който няма давност, изтичащ срок на културна годност или на интелектуална мода: въпроса за мисленето – както за централното му място в определенията и мощта на човешката природа, така и за неговите грешки и заблуди.

Но толкова назад ли трябва да се връщаме във времето и все с традиционни авторитети ли следва да се консултираме, за да решаваме заобикалящите ни нови, нетрадиционни проблеми, напълно справедливо и резонно би продължил въпросите си въображаемият дискусант. На тях бих отговорила с друг аргумент.

Неблагоприятната ситуация, в която се намираме и която е обект на осмисляне от хуманитарните и социалните науки – на културни и социални сътресения, на кризи от различен вид, на опасни конфликтни полета – има двойко измерение: гради мостове на състрадание и солидарност, но е „благоприятна” и за много други опасни явления, които овладяват човешката душа: избуяване на екстремни страсти, страхове, агресия; противоборство на интереси. А това са социални и психологически феномени, които обезсилват, маргинализират разума и мисленето на хората, възпаляват или дори възпламеняват широки територии в масовото съзнание. Често тази кипяща лава от

страсти и интереси, от разделящи и противопоставящи големи групи от хора дилеми не е продуктивна за рационалното осмисляне на ситуацията в търсене на разумни отговори и изход от нея. Големи философи и психолози не просто са обяснявали и приемали тези емоционални, афективни прояви като естествена страна на човека, но дори са ги представяли като негова неизменна същност, по-силна и доминираща разума и мисленето. Тази тенденция се усилва във философията и в психологията в контекста на Първата световна война.

В подобна ситуация позоваването, припомнянето на класическите интелектуални идеи и инструменти за разбиране и осмисляне на човешкото, ако и обикновено да нямат практическата мощ да осигурят такъв изход, поне може да предложат посока на мислене, да очертаят хоризонт на ангажирано размишление.

Хегел е сред авторитетите в историята на идеите, за които мисленето, разумът, освен че са съществени за човека, имат и ключово значение за ориентация и ръководство в неговите отношения с хората и със света. Същевременно той си дава ясна сметка, че в реалния живот, сред реалните индивиди и отношения мисленето не е тема-фаворит, не е ценност с приоритет: „Мислене? Абстрактно? – *Sauve qui peut!* Да се спасява, който може!” (Hegel, 2019, p. 78), иронизира Хегел в началото на статията си множеството хора, които не приемат и не уважават понятия като „мислене” и „абстрактно”; понятия, от които, както пише той „всеки бяга, както се бяга от чумав” (Hegel, 2019, p.79).

Доста съвременно звучи това, уви...

Впрочем тази тъжна констатация ще направи не преди два, а преди повече от 20 века още големият античен философ Аристотел. Той е един от основоположниците на идеята, която Хегел доразвива за разумното начало, за доминацията на разума като направляващ човешките постъпки в противовес на страстите (Aristotel, 1993, p.48).

Въпросите за мярата, за „средината“ в човешките страсти – гняв, омраза, страх, скъперничество, разточителство, леност, горделивост и др. – са въпроси за щастието и нещастieto на човека, за добродетелите и пороците му, смята Аристотел.

Същевременно и за него е било ясно, че тези теоретична обяснения са достъпни и влияят предимно на мислители, на философи, докато хората от „мнозинството“, както той ги нарича, се въздържат от лоши постъпки не на основата на разсъждения, а поради страх от наказание. Според него който живее от страсти, не се променя чрез

разсъждения и затова лошият ще бъде усмиряван чрез страдание (Aristotel, 1993, p. 241-242).

Аристотеловото оплакване за слабото влияние на разума върху човека го има след векове и у големия немски философ Имануел Кант (Kant, 1992, p.170), живял и творил няколко десетилетия (1724 – 1804) преди Хегел. Условието за осъществяването на неговия антропологичен проект за разумния и морален човек е осъзнаване и опознаване от страна на човека на логическите и нравствените императиви на разума и елиминирането на “шумовите ефекти”, които създават невежеството и страстите.

Що е абстрактно мислене в Хегеловия смисъл - форми и феномени

Именно върху трудностите около елиминирането на тези „шумови ефекти”, за да се реализира тази хуманистична задача разсъждава с ирония и сарказъм Хегел в статията, за която става въпрос тук. „Предразсъдъци” и същевременно „респект” към понятията мислене и абстрактно открива той в обкръжението си, в „привичното” общество.

Звучи доста актуално, уви...

Мисловният похват, който изпълва статията с дух на ирония и сарказъм се проявява в това, че субект на респектираното и същевременно презираното от привичното общество абстрактно мислене се оказват именно представители на това привично общество: „Че всеки присъстващ знае, какво е мислене, какво е абстрактно, се предполага в доброто общество, а ние се намираме в такова. Въпросът е единствено за това, *кой* ще да е този, който мисли абстрактно“. (Hegel, 2019, p. 80).

В следващите няколко примера Хегел представя своето разбиране за абстрактното мислене - напуснало кориците на философските книги, където има своето важно място в йерархията на формите на мисленето и преселило се в ума на необразования човек.

Колкото и парадоксален да изглежда отговорът на този въпрос, за Хегел не образованият, а необразованият човек е този, който мисли абстрактно.

В примерите, които дава, под абстрактно мислене Хегел разбира еднопланово, плоско мислене, забелязващо в своя обект само една доминираща черта, която по някакъв начин го засяга, заинтересува, а не неговото многообразие, богатството на неговите определения: „Да се мисли абстрактно означава в убиеца да не се вижда нищо друго освен това абстрактно, а именно, че е убиец, и чрез това просто качество да се заличи всяка друга човешка същина в него“(Hegel, 2019, p. 81).

Алтернатива на този еднопланов, необразован подход за Хегел не е сантименталната визия за красивия убиец на дамите от лайпцигското светско общество, нито критичното отношение на праволинейните зрители, виждащи в това мекушавост и отстъпление от нравственото въздаяние за извършеното убийство. За Хегел най-същественото не е и това, което е най-съществено за героя на Ф.М. Достоевски княз Мишкин от романа му „Идиот“ – дълбокото човешко състрадание дори към убиеца поради изпитваната от него психическа и физическа болка на ешафода.

Не сантименталното или емоционалното, а образованото, разумното отношение към престъпника според Хегел е това на „познавача на човешкото“, който не обвинява, а обяснява, търси широкия спектър от причини, довели до превръщането на невинното дете в жесток убиец (Hegel, 2019, p. 81).

Излагайки това разбиране, философът си дава сметка за очакваните обвинения от същото това привично общество в оправдаване, в оневиняване на престъпника. Защото е наясно, че подходът на познавача на човешкото не просто ще въздаде заслуженото възмездие на един отделен индивид, а ще помогне на обществото като цяло, на неговите структури – семейство, политика, образование – да осмислят своята отговорност, своето своеобразно съучастие в убийството, и в крайна сметка – да направят необходимото, за да не допускат повторение и възпроизводство на престъпници.

Друга проява на абстрактното мислене Хегел открива в изкривеното отношение на критикувания към критикуващия го, почиващо не на основата на неговите обективни качества и определения, а на базата на омразата, предизвикани от афекта, от гнева на обидения.

Трета проява на абстрактното мислене Хегел открива в свеждането на човека до мястото му в социалната йерархия, определено от професия, а също и от имущество, властова позиция, социална роля и др. Апелът на Хегел е да се разглежда не абстракцията човек, която присъства в тези различни социални йерархии и схеми, а конкретния човек в цялото богатство на неговите душевни и интелектуални сили и възможности. Както показва той в дадения в статията пример, много често зад ниската позиция в йерархията стои човек с богати душевни и интелектуални качества, които мислещият абстрактно не забелязва, подлагайки го често на унижения и дори упражнявайки насилие, окуражен от властовата си позиция в същата тази йерархия .

Кой е образованият и кой - необразованият

Преди да погледнем на тези примери и размишления за абстрактно мислене, взети от реалните всекидневни взаимоотношения в глобален контекст, следва да отговорим на въпроса – кой е все пак образованият човек според разбирането на Хегел? Човекът, който не мисли еднопланово, който не вижда в заобикалящите го предмети и хора само източник на своята полза и своя интерес, който не оценява другия само според мястото му във властовата и имуществената стълбица. Какво означава да си образован, тоест да не мислиш абстрактно – еднопланово, едноизмерно, едноцветно за човека срещу теб? В тази своя статия Хегел не дава ясен и еднозначен отговор на този въпрос, но продължава и доразвива темата в други свои произведения, някои от които публикувани във „Философска пропедевтика“. Тук той формулира и в по-обща форма конкретните случаи на абстрактно мислене от страна на необразования човек, които разисква в „Кой мисли абстрактно?“.

Образоваността се проявява според него, когато мислителят разглежда „обективното в неговата свобода“, тоест не търси своя „особен субект в предмета“ (Hegel, 2004, p. 89); образованият подход разглежда и осмисля предмета „сам по себе си“, а не от гледна точка на моя „користен интерес“ или на моята полза. Необразовано е, когато човек „прави своя особен интерес нещо извънредно важно“, с което трябва да се съобразяват хората и обстоятелствата (Hegel, 2004, p. 88).

Необразовано е, продължава Хегел, „когато човекът се предоставя на своя *гняв*“ и се предава на възмездие без за спазва мярка и без цел. (Hegel, 2004, p.87). Израз на необразованост е и прибързаното съждение, което довежда до „едностранчива гледна точка“, изпускаща „истинното понятие за предмета, останалите гледни точки“ (Hegel, 2004, p.89).

Накратко, според Хегел необразованият гледа на предмета само в един ракурс, търси своя субект, своята полза в него, подчинява го на своите страсти и интереси. Образованият го познава с разума си като обща човешка сила, според неговата собствена същност и цел и в рамките на отношенията му с другите предмети или хора.

Прояви на абстрактно мислене в съвременния глобален контекст

Екологичната криза

Ако се опитаме да приложим една предпазлива екстраполация, с цялата условност на проектирането на Хегеловите идеи за абстрактното мислене към съвременната

глобална и постглобална ситуация или криза, би могло да направим стряскащия извод (впрочем правен и от много други изследователи), че независимо от развитието на науката и високите технологии, от овладяването на космоса и успешната борба с вируса, от развитието на изкуствения интелект и т.н., като че ли „естественият“ интелект все още не е на равнището на определяща човешката същност сила. Необразоваността, необразованото мислене и действие в Хегеловия смисъл продължава да съществува с пълна сила.

Ако погледнем през тази призма разрушаването на природната среда, поставило в опасност не само живота, но и самото съществуване на човека, в неговата основа ще открием хипертрофия на едно от измеренията на необобразоваността – разглеждането на предмета/природата, мисленето за предмета не от гледна точка на неговата цел и същност, не сам по себе си, а от гледна точка на субективната полза. А, както пише Хегел на друго място, разглеждането на предмета, отношението към предмета от гледна точка на ползата, не го познава, а го разрушава.

Темата за човешкото самочувствие и самомнение като господар на природата, превърнал я в средство за задоволяване на своите растящи – и разумни, и неразумни – потребности разбуди отново духовете на големи съвременни мислители (философи, социолози, психолози) в контекста на пандемията: Жан Люк-Нанси, Едгар Морен, Хартмут Роза, Питър Слотердаjk за пореден път отправиха критични думи и мисли към това необразовано в Хегеловия смисъл на думата отношение към природата само от гледна точка на своята полза, на своя интерес. В своя статия по този повод Славой Жижек сравни самия човек с вирус, който паразитства, разрушава това, до което се докосне: „Нима човешкият дух не е един вид вирус, който паразитира върху живия вид, поставяйки го в услуга на собственото си възпроизводство, и дори заплашва да го унищожи?“ (Zhizhek, 2020, p.23).

Като потвърждава идеята за критично отношение към свръхсамочувствието на човека, авторитетният социолог Едгар Морен приема, че много ценности и аксиоми на съвременността следва да бъдат ревизирани, преформулирани в зависимост от взетите поуки: Хуманизмът възприе две антиномични лица в Европа. Първият е този на квазиобожествяването на човека, обречен да овладява природата. Другият хуманизъм е формулиран от Монтен: Разпознавам във всеки човек мой съотечественик (Moren, 2020, p.27).

Алчността за богатства и власт на части от човечеството се подкрепят от консуматорския етос на други части от него; консуматорски етос, формиран отново от и в полза именно на първите, на притежателите и жадните за богатство и власт. Два едноизмерни, абстрактни формата на човешкото, възплътели в себе си плодовете и конфигурацията на необразованото мислене в Хегеловия смисъл. Именно с консуматорството свързва писателят Владимир Зарев най-съществената черта на глобалния човек: „Глобалният човек трябва да бъде под средното равнище интелигентен, това, с което се занимава - да го върши с умение и професионализъм, но най-важното негово "качество", това е да консумира, да консумира и да консумира. Това е съвършеният консуматор“ (Zarev, 2020).

Същевременно огромната част от човечеството остава извън възможността не просто да бъде консуматор, а да задоволи елементарния си глад.

На този фон в редица анализи се налага изводът, че етиката, разбрана като социална конвенция, макар и безкрайно необходима в момент на криза, всъщност се оказва ефимерна (Denkova, 2020, p. 235).

Разбира се, изходът не е в това човек да престане да използва природата и да потребява, да се върне към примитивните форми на задоволяване само с естествено даденото от нея. Става въпрос за мярката във възпитаването на потребностите и задоволяването им, за мярката в неразумността при свръхоценностяването на ползата – философски въпроси, които дълбинната екология припомня и отново поставя.

Борбите за права

Това еднопланово, егоистично и схематизирано отношение на човека към природата може да се открие и в социалните отношения – както в миналото, така и в съвременността – в най-различни форми: на основата на пол, имуществен ценз, възраст, социална роля. Разбира се, т.нар. абстрактно мислене в Хегеловия смисъл не е единствената, нито дори основната причина за тази ситуация, белязваща въобще спецификата на човешкото общуване от древността до наши дни. В основата ѝ стоят и определени, обективни за съответния етап от развитието на обществата нужди, императиви, осигуряващи техния хомеостазис. Същевременно борбите за права от всякакъв вид, които мотивират както революциите и съответните законодателни промени, така и всекидневните малки бунтове на унижения човек, са и борба на разума и мисленето на образования човек срещу съответните, вече остарели форми на

абстрактното, едноизмерното му третиране. А тук вече, в тези по-големи или по-малки бунтове, понякога заплатени с живота на бунтуващите се, разширилият се хоризонт на разума и мисленето е водещата сила.

Това свеждане на конкретния, многообразен откъм сили, роли, определения човек до едно единствено, определящо измерение не е константна величина. У човека то пребивава в дремещо състояние и десетилетия може да остане в този безопасен вид. Същевременно има ситуации, в които то се събужда и по-често бива събудено от хора и групи от хора, които имат полза, имат интерес от това. Обикновено това са притежаващите власт или готвещи се да вземат властта прослойки и елити на най-различни национални и международни равнища.

Интерпретацията на предмета или проблема не сам по себе си, а в контекста на своя интерес и своята полза често се маскира като общочовешки интерес: борба за права, за свобода, равенство, демокрация. Идеологическа маска, както пише българският философ Димитър Михалчев в статия, анализираща ситуацията в навечерието на Втората световна война, скриваща борбата за власт и ресурси и целяща да вдъхне ентузиазъм и готовност за саможертва у хората (Mihalchev, 1939).

Едноизмерното, еднопланово отношение към другия в съвременността намира благоприятна почва и в усиливащата се доминация на виртуалното общуване. Липсата на близост с другия в най-широкия смисъл на тази дума – телесна, духовна, чрез диалога и омекотяващата власт на сетивата, на погледа, усмивката, гласа, които творят истинския смисъл на думите в разговора, води до нарастващо отчуждение, мнителност, агресия, страх от другия:

Отчуждението обаче не само охлажда отношенията, пише Ивайло Дичев. Изследванията показват, че агресията – расова, хомофобска, класова – е обратно пропорционална на това дали познаваме лично съответните хора или за нас те са само виртуални образи. Затова и в интернет върлуват такива урагани от омраза, раздухвани от иначе кротките хора по пижама на дивана (Dichev, 2020).

Но самото отчуждение, както констатират редица автори, е отдавнашен феномен, феномен на Модерното и постмодерното време, феномен на Рисковото общество.

Може да се съгласим с идеите на анализатора на тези въпроси у нас Л. Копринаров, че медийно-виртуалната обсебеност е форма на компенсация на породеното от социалните дефицити чувство у съвременния човек, че е „зрител на собствения си живот”. Споделям ценностния вот на автора в полза не на свръхразширяването на виртуалната реалност, която „обезпльтява” и „десенсуализира” (Koprinarov, 2013, p.132) човека, а на свободната, реалната комуникативност и мобилност в пространството като „същностен белег на човешкото”(Koprinarov, 2013, p.7).

Конфликтните полета в съвременността

Едно от важните звена във веригата от отношения и обстоятелства, заплитащи възела на конфликтните полета в съвременността, пък и по принцип, е именно абстрактното мислене и от трите типа, описани от Хегел в споменатата статия. Да вземем например етническите конфликти и религиозно-етническите конфликти, които откриваме днес навсякъде по света. Можем да дадем и близък и актуален на нашата територия пример с етническия сблъсък и етническото „прочистване” в страни от Западните Балкани през 90-те години на миналия век, които създадоха етнически монолитни държави. Етническите разделения създадоха чрез войни и кръвопролития не само нови граници и нови държави, но те минаха и през сърцата и душите на хората, които години и десетилетия бяха съжителствали и бяха са възприемали като конкретни индивиди – разделиха майки и бащи, деца и родители, приятели и любими и ги превърнаха в етнически разделени врагове. Основен критерий за подобна конфронтация и противопоставяне стана едно измерение, една абстрактна величина – етническата, комбинирана отчасти с религиозната принадлежност.

Имах възможността да пътувам активно в Западните Балкани по различни изследователски поводи и проекти през тези военни години и сама се убедих в правотата на идеята на Хегел, че необразованият човек, човекът, който мисли абстрактно може да битува както сред широките човешки общности и маси, така и сред учените, сред образованите в широкия смисъл на думата. Същевременно човекът, който отказва да приема другия като едноизмерна величина, еднопланово, само като представител на етнос или религия, може да бъде и част от тези широки общности и маси, често без специално и високо образование и диплом. Достатъчно примери в това отношение съм дала в културния си пътепис „Балканите – белязани пътища (1991 – 2016)“, споделящ опита ми от тези вълнуващи преживявания (Bogomilova, 2020).

Разбира се, абстрактното мислене, което е полезен инструмент за познанието на света, за философското мислене, за съответните науки, например в случая етнологията, религиознанието, социологията, когато стане инструмент за разбиране и отношение към конкретното, към човека до теб или срещу теб, тогава именно се получават горните проблеми. Сред едноизмерните макропризнаци, които този тип мислене може да преекспонира са: расата, националната принадлежност, богатството и бедността, партийната принадлежност, много други измерения на различността. Едноизмерното, едноцветното мислене за другия има за условие и предпоставка едноизмерното, едноцветно мислене за себе си. Между тези два огледални образа обикновено възниква конфликтно поле с различна интензивност. Крайната му форма е войната, при която всяка от страните се редуцира до абстрактното измерение на войника – човек, който убива и бива убиван.

Заклучение

Абстрактното мислене – тази и сила, и слабост на човека – може да бъде подкрепяно и активирано и в едната, и в другата посока в зависимост от конкретните социални, политически, културни условия. Приоритетната ценност на знанието, на образованието, на науката, насочени към разума и морала като сили на човешката природа, биха подкрепили продуктивното за познанието абстрактно мислене. Приоритетната ценност на своето – раса, класа, етнос, религия, нация, партия - в различните му ипостаси за сметка и в опозиция на чуждото, понякога умишлено развивани и подклаждани, разчитат именно на необразования човек в Хегеловия смисъл на думата. И работят за това той да остане капсулиран в своята необразованост.

Използвана литература

Aristotel (1993). *Nikomahova etika [Nicomachean ethics]*. Gal-Iko.

Bogomilova, N. (2020). *Balkanite: Belyazani patishta (1991 – 2016)[The Balkans: Marked roads (1991 – 2016)]*. Paradigma.

Denkova, A. (2020). Koronavirus: eticheskata pandemiya. [Coronavirus: the ethics' pandemic]. *Eticheski izsledvaniya*, 5(1).

<https://jesbg.com/adenkova-koronavirus-eticheskata-pandemiya/>

Dichev, Iv. (2020, November 22). Internet ili zashto e po-lesno da mrazim onlayn [Internet or why hating online is easier]. *Debati.bg*.

<https://debati.bg/internet-ili-zashto-e-po-lesno-da-mrazim-onlayn/>

Hegel, G.W.F. (2019). Koy misli abstractno? [Who thinks abstractly?]. *Philosophia*, 22, 78-83.

<https://philosophia-bg.com/archive/philosophia-22-2019/wer-denkt-abstrakt/>

Hegel, G.W.F. (2004). *Filosofska propedevtika* [*Philosophical propaedeutics*]. Iztok-Zapad.

Kant, I. (1992). *Antropologiya ot pragmatichno gledishte* [*Anthropology from a pragmatic point of view*]. UI “Sveti Kl.Ohridski”.

Koprinarov, L. (2013). *Mobilis in Mobili* [*Mobilis in Mobili*]. Iztok-Zapad.

Mihalchev, D. (1939). Iz filosofiyata na voynata [On the philosophy of war]. *Filosofski pregled*, 1, 81-108.

Moren, E. (2020, June). Humanologiya na krisata [Humanology of crisis]. *Kultura*, 5, .26-27.

<https://kultura.bg/issue/kultura-20200728101732.pdf>

Yotov, S.(2019). Vaveditelni dumi [Introduction]. *Philosophia*, 22(78).

<https://philosophia-bg.com/archive/philosophia-22-2019/wer-denkt-abstrakt/>

Zarev, V. (2020, May 3). Intervyu of V. Kalcheva with V.Zarev.

<https://impressio.dir.bg/interview/vladimir-zarev-dano-strahat-ot-smartta-vrazumi-chovechestvoto-pred-neya-vsichki-sme-ravni>

Zhizhek, S. (2020, June). Nadzor i nakazanie?. Da, molya! [Monitor and punish? Yes, please!]. *Kultura*, 5, 22-23.

<https://kultura.bg/issue/kultura-20200728101732.pdf>